

محمد اقبال زخمی دی نعتیہ شاعری

ABSTRACT

Na'at is poetry in praise of the Islamic Prophet Muhammad (PBUH). Na'at is often recited in Punjabi, Sindhi, Pashtu, Persian, Urdu & Turkish languages. Muhammad Iqbal Zakhmi wrote many Na'ats in the praising of Prophet of Islam (PBUH). His Punjabi Na'at Poetry is played an vital role in Punjabi Language. He had a great Love with Muhammad (PBUH). If see, it felt that all the Na'ats of Iqbal Zakhmi are the priceless asset of Punjabi Literature. This poet of Punjabi lives in our hearts.

سوہنے رب کریم نے ایس جہان وچ انسان نوں ساریاں خوبیاں نال نوازی اے یعنی انسان نوں اشرف المخلوقات دا درجہ دتا اے تے ایسے لئی رب کریم نے کائنات تخلیق کیتی تے فیر انسان دی فطرت وچ شیواں نوں پرکھن دی صلاحیت رکھی تاں جے اوہ جان سکے کہ کائنات وچ کیہ کیہ موجود اے ایہدے لئی رب نے بندے نوں کھوج تے تحقیق دا رستہ دکھایا۔

قرآن پاک دی سورت الحجرات وچ ارشاد ہوندا اے:

”اے ایمان والو! جے کوئی تہاڈے کول کوئی خبر لے کے آوے

تے خوب تحقیق کر لیا کرو کہ کتے تہاڈے کسے قوم نوں بے علمی وچ نقصان

نہ دے بیٹھو تے اپنے کہیتے تے پچھتاوندے رہ جاؤ۔“ (1)

اگر ویکھیا جائے تے یونانی دانش ور ”ارسطو“ نے وی انسان نوں اک سماجی حیوان آکھیا

اے تے ایہہ وی دسیا کہ انسان کدی وی کلا زندگی بسر نہیں کر سکدا تے اوہنوں معاشرے وچ

رہن لئی اک دوجے دے سہارے دی ہر ویلے لوڑ ہوندی اے۔ ایس واسطے سوہنے رب کریم نے

ہر کسے نوں کسے نہ کسے کم تے لایا ہویا اے تے جیویں محمد اقبال زخمی ہوراں نے پنجابی دی

خدمت نوں اپنے مشن دے طور تے اپنایا تے دن رات پنجابی ادب دے ودھائی کم کیتا اے۔
پنجابی دی خدمت کرنا انج تے سارے پنجابیاں دا سانجھا فرض اے پر محمد اقبال زنجی
ہوراں نے جس انداز نال پنجابی زبان دی خدمت کیتی اے اوہدی مثال گھٹ گھٹ ملدی
اے۔ اقبال زنجی اک شاعر، کہانی کار، سفرنامہ نگار، محقق تے نقاد ہون دے نال نال پنجابی پرچے
”لکھاری“ دے ایڈیٹر وی سن۔ اوہناں پبلشر دے طور تے وی پنجابی دیاں ڈیڑھ سوتوں ودھ
کتاباں چھاپیاں۔

محمد اقبال زنجی اک عاشق رسول ﷺ سن تے اوہناں دی شاعری وچ سانوں کئی
تھاواں تے اک سچے تے پکے عاشق رسول ہون دا درس ملدا اے تے ایس دے نال نال
اوہناں اپنے محلے وچ بزم غلامانِ ﷺ بنائی ہوئی سی تے ہر ہفتے محفل میلاد کرواندے سن تے
ہن وی اوہناں دی اولاد نے ایس سلسلے نوں جاری رکھیا ہویا اے۔ اقبال زنجی ہوریں پنجابی دے
اک میگزین ماہنامہ ”لکھاری“ دے ایڈیٹر وی سن۔ اوہناں نے لکھاری دے کئی خاص نمبر وی
شائع کروائے جیہناں وچوں ست نعت نمبر، تنویر بخاری نمبر، اکرم قلندری نمبر، ملاقات نمبر، ہڈیتی
نمبر، شاعری نمبر، اقتدار واجد نمبر تے مشتاق چغتائی نمبر خاص طور تے اہم نیں۔ اقبال زنجی ہوراں
نے ادارہ پنجابی لکھاریاں دی میہنہ جیاموسی لاہور شاہدرہ وچ رکھی۔ جیہڑا اج وی علم و ادب دی
خدمت کر رہیا تے اوہناں دی اولاد اج وی اقبال زنجی ہوراں دے بالے دپوے نوں روشن رکھیا
ہویا تے پنجابی دی دن رات خدمت کر رہے نیں۔ اقبال زنجی ہوریں اج وی پنجابی زبان تے
ادب دا مان نیں۔ اوہناں نے آون والیاں نسلاں اُتے احسان کیتا اے۔

اقبال زنجی ہوراں دی حیاتی بارے مختلف کتاباں توں پتہ لگدا اے کہ اقبال زنجی دا جنم
10 ستمبر 1941ء دا اے۔ اوہ ملاں والا ضلع فیروز پور (بھارت) وچ پیدا ہوئے سن۔ محمد اقبال زنجی
ہوراں دے جنم دن بارے اوہناں دے وڈے پتر ڈاکٹر ارشد اقبال ہوراں دا کہنا اے کہ
اوہناں دے میٹرک دے رزلٹ کارڈ تے شناختی کارڈ تے وی تاریخ پیدائش 10 ستمبر 1941ء
درج اے۔ (2)

محمد اقبال زنجی اپنے خاندانی پچھوکڑ بارے اپنی مرتبہ کتاب ”سدکول غربیاں نوں“ وچ
لکھدے نیں:

”میرے والد میاں فضل دین ہوریں سرانے عالمگیر ضلع گجرات
دے لاگے اک نکلے جیہے پنڈ دے رہن والے سن۔ اراہیں برادری
نال تعلق اے۔ والد صاحب نے پہلی جنگِ عظیم وچ حصہ لیا تے بہت

دنیا دیکھی۔ بغداد شریف پہنچ کے تے اوس ویلے دے گدی نشین دے ہتھ تے بیعت کیتی۔ جنگ مکی تے اوہ وی گھر آگئے۔ پنڈ دے اک پاسے پی دا پہاڑی سلسلہ اے۔ پی دے نال نال نہر اپر جہلم گزر دی اے۔ دو جے پاسے دریائے جہلم اے۔ ایس علاقے دے زیادہ تر لوک ملازم پیشہ نیں۔ اباجی وی کجھ دن گھر رہن مگروں فیئر نکلے تے پولیس وچ بھرتی ہو گئے۔ ضلع فیروز پور دے مختلف تھانیاں وچ تعیناتی رہی۔ تھانہ ملاں والا ضلع فیروز پور (بھارت) وچ سن تے ایسے ای تھانے دے رہائشی کواٹر وچ 1941ء وچ میری پیدائش ہوئی۔“ (3)

نامور محقق تے نقاد ڈاکٹر درشن سنگھ آسٹ، اقبال زنجی ہوراں بارے اپنے کالم مطبوعہ روزنامہ ”اجیت“ وچ لکھدے نیں:-

”اقبال زنجی ہوراں دا پورا ناں محمد اقبال زنجی اے۔ اوہناں دا پچھوکڑ چڑھدے پنجاب دے فیروز پور ضلع نال سنبندھت رہیا اے۔ 1947ء توں پہلاں اوہناں دے والد فیروز پور وکھے پلس محلکے وچ سن۔ 10 ستمبر 1941ء نوں فیروز پور دے پنڈ ملاں والا وکھے پتا فضل دین تے ماتا بیگم بی بی دے گھر پیدا ہوئے۔“ (4)

اقبال زنجی ہوراں نے اپنی فنی زندگی دا آغاز چھوٹی عمرے ای کر دتا کیوں جے پنجابی ادب نال اوہناں دی سانجھ بچپن توں ای سی۔ اوہناں دے والد میاں فضل دین ہوراں نوں میاں محمد بخش ہوراں دی کتاب ”سیف الملوک“ زبانی یاد سی۔ سکول دے زمانے وچ اقبال زنجی ہوراں نوں ہزاراں شعریا دسن تے سکول وچ ہون والے شعری مقابلے یا بیت بازی دے مقابلے وچ شعر سنایا کردے سن۔ دسویں تیک اپڑ دیاں اقبال زنجی ہوراں نوں آپوں وی شعر کہن دی عادت ہو گئی سی تے میٹرک کرن توں بعد اوہ تنویر بخاری دی شاگردی وچ آگئے تے اوہناں دے حکم تے اردو شاعری نوں الوداع آکھیا تے پنجابی شاعری دا مڈھ بھنھیا۔ اقبال زنجی ہوراں نے تنویر بخاری توں پنجابی شاعری دی اصلاح لئی تے اوس دے نال اوہ مختلف شہراں وچ پنجابی مشاعرے پڑھن جاندے رہے۔ اقبال زنجی ہوراں دے ہور سجن جیہناں وچوں رؤف شیخ، سلیم کاشر، منظور وزیر آبادی، طفیل خلش، اطہر نظامی، معراج دین اختر، معراج دین پارس، ڈاکٹر محمد یونس احقر، بیراجی، ہمایوں پرویز شاہد، انور اداس تے کئی ہور شاعر شامل سن اوہ ہر دیہاڑے کوئی نہ کوئی ادبی محفل جمائی رکھدے سن۔ (5)

اقبال زنجی ہوراں اپنے فنی سفر وچ ودھیا شاعری کیتی، سفر نامے لکھے، نعت دیاں کتاب مرتب کیتیاں، ہڈیتی ترتیب وئی تے ماہنامہ ”لکھاری“ ورگا دینی مزاج دا پنجابی رسالہ مرتب کر دے رہے۔ اقبال زنجی ہوریں اک سچے عاشق ہون دے نال نال محب وطن پاکستانی وی نہیں۔ اوہناں دی نعتیہ شاعری نوں پنجابی ادب میں اک خاص مقام ملیا اے۔

نعت عربی دا لفظ اے جیہدے معنی تعریف یا وصف کرن دے نہیں۔ اگر ویکھیا جاوے تے عربی وچ کسے دی تعریف بیان کرن نوں مدح آکھیا جاندا اے۔ نعت دی جمع نعوت اے۔ ادب دی اصطلاح وچ نعت دا لفظ صرف حضور پاک ﷺ دی تعریف دے واسطے ورتیا جاندا اے۔ اُگے نقاد، استاد تے کھوجکار ڈاکٹر سید اختر جعفری آکھدے نیں:

”نعت عربی زبان دا لفظ اے۔ ایس دے معنی ثناء یا تعریف

دے نیں پر اصطلاح وچ نعت توں مراد اوہ نظم یا شعر لے جاندا اے

جہناں وچ سرور کونین حضرت محمد ﷺ دیاں صفتاں بیان کیتیاں

گنیاں ہوں۔“ (6)

حضور کریم ﷺ دی حیاتی تے سیرت، ساری کائنات تے جن وانس لئی ہمیش توں ای مرکز تے محور بنی رہی اے تے ساڈے واسطے اوہناں دی ذات پاک اک کچی پیڈی مثال تے نمونہ بنیا رہنا اے۔ اگر اسلام دی تعلیمات دا بغور مطالعہ کیتا جاوے تے اوہ بندہ مسلمان ہو ای نہیں سکدا جیہں نوں اپنے محسن تے آقا حضرت محمد مصطفیٰ احمد مجتبیٰ دے نال پیار نہ ہووے۔ اس حوالے نال ڈاکٹر ملک شہباز ہوریں نعت دے معنیاں نوں انج بیان کردے نیں:

”نبی آخر الزماں، فخر دو جہاں حضرت محمد ﷺ دی ذات پاک

اللہ تعالیٰ دی ذات اقدس دے بعد اک مسلمان دے ایمان دا حصہ اے۔

کلمہ طیبہ وچ جتھے اک مسلمان اللہ دی وحدانیت دا ذکر کردا اے او تھے

رسول اللہ ﷺ دی رسالت نوں وی مندا اے۔ دوجے لفظاں وچ رب

دی حمد دے نال نال رسول پاک ﷺ دی تعریف وی کردا اے۔ ایہہ

تعریف تے ایہہ وڈیائی نعت آکھواندی اے۔“ (7)

نعت وچ حضور پاک ﷺ دی تعریف تے مدح بیان کیتی جاندا اے تے ایس لئی

نعت وچ صرف اوہ شعر ہوندے نیں جہناں وچ حضور کریم ﷺ دی تعریف تے وڈیائی بیان

کیتی جاوے۔ اس حوالے نال ڈاکٹر انعام الحق جاوید نعت بارے آکھدے نیں:

”نعت (مونث) عربی زبان دا لفظ اے جیہدے لغوی معنی نیں

تعریف یا ثناء کرنا۔ اصطلاحی معنیاں وچ ایہہ لفظ زندگی دیاں اُچیاں
تے سچیاں قدراں دی نمائندگی کرن والی ذات تے پاک ہستی حضرت
محمد مصطفیٰ ﷺ دی تعریف تے اوہناں دے ذکر نال شگھاری گئی
رچنا واسطے مخصوص ہو چکیا اے۔“ (8)

پنجابی وچ نعت دا لفظ اپنے لغوی معنیاں دی تھانہ اصطلاحی معنیاں وچ ای استعمال
ہوندا اے تے ایس حوالے نال ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی لکھدے نیں:

”پنجابی وچ نعت توں مراد اوہ نظم لئی جاندی اے جیہڑی مدح
رسولؐ یاں ذکر رسولؐ واسطے وقف ہووے۔ ایہہ طویل قصیدے یاں
مثنوی دی شکل وچ وی ہو سگدی اے تے صرف غزل دے اک شعر
وچ وی ہو سگدی اے۔ مطلب ایہہ پئی پنجابی نعت لئی کوئی خاص بنر
(ہیت) یا شعراں دی تعداد مخصوص نہیں۔ نعت معنوی اعتبار نال نثر وچ
وی لکھی جاسگدی اے پر اصطلاح وی اجیہی نثری کتاب نوں جس وچ
رسول ﷺ دے حالات و واقعات کمالات و جمالات تے تعریف و
توصیف بیان ہوئی ہووے ئوں سیرت دی کتاب آکھیا جاند اے۔“ (9)

حفیظ تائب ہوراں بے شمار پنجابی نعتاں لکھیاں نیں۔ اوہ پنجابی نعت دے اصطلاحی
مفہوم بارے آکھدے نیں:

”ایہناں دوہاں زباناں (اردو، پنجابی) وچ لفظ نعت اپنے
اصطلاحی معنیاں وچ ای ورتیا جاند اے تے نعت ایس رسول پاک
ﷺ دی مدح توں علاوہ کسے ہور دی تعریف نوں نہیں آکھ
سگدے۔“ (10)

نعت دی تعریف بارے اقبال صلاح الدین اپنی لغت ”وڈی پنجابی لغت“ وی لکھدے

نیں:

”نعت، صفت ثناء تعریف، وڈیائی، حضرت محمد ﷺ دی شان

وچ لکھے گئے شعر۔“ (11)

نعت بارے بہت شاعراں نے لکھیا اے تے ہر شاعر نوں حضور پاک ﷺ دی
ذات پاک نال پیار، محبت سگوں عشق ہوندا اے تے ایس حوالے نال عبد الغفور قریشی نعت
بارے اپنے وچاراں دا اظہار کردے نیں:

”نعت اجیبی نظم اے جس وچ حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم دی تعریف

بیان کیتی جاندی اے۔“ (12)

اگر قرآن پاک دا مطالعہ کیتا جاوے تے سانوں قرآن پاک دی ہر آیت وچ رسول پاک صلی اللہ علیہ وسلم دا ذکر ملدا اے۔ ایس حوالے نال مقصود ناصر چودھری ہوراں نے رسالہ ”ماہنامہ لکھاری“ وچ نعت بارے ایہہ الفاظ لکھے ہوئے نیں:-

”حضور صلی اللہ علیہ وسلم نوں چالھی ورھیاں دی عمر وچ نبوت دا منصب

دتا گیا تے 23 سالوں تیکر قرآن پاک دیاں چھ ہزار چھ سو چھیاسٹھ آیتاں

تھے وچ پیش کیتیاں گئیاں۔ ایہناں وچوں ہر آیت دے پچھے جتھے اللہ

رب العزت دی ذات پاک ملدی اے اوتھے حضور صلی اللہ علیہ وسلم دی پاک حیاتی

دا ویروا وی موجود اے۔“ (13)

اک ہورتھاں تے مقصود ناصر چودھری حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم دی حیاتی نوں کجھ انج بیان

کردے نیں:

”آپ صلی اللہ علیہ وسلم دی ذات حیاتی دے سارے مسئلایاں دا واحد

جواب اے۔ خواہ ایہناں دا تعلق اقتصادی زندگی نال ہووے یا عدالتی زندگی

نال، تجارتی، تہذیبی زندگی نال ہووے یا ثقافتی، عائلی زندگی نال ہووے

یاں معاشرتی، غرض حیاتی دے ہر مسئلے تے حضور صلی اللہ علیہ وسلم دی ذات اک

فیصلہ تے ناطق حکم دا درجہ رکھدی اے۔“ (14)

مقصود ناصر چودھری ہوراں نے قرآن پاک دی ایس آیت وچ سانوں حضور پاک

صلی اللہ علیہ وسلم دی ذات دی اجتماعی زندگی تے اوہناں دے اعلیٰ اخلاق نوں بہترین انداز نال بیان کیتا

اے۔

مکدی گل ایہہ وے کہ نعت توں مراد اوہ شعری ہیئت یا لکھت اے جس وچ حضور

سرور کائنات صلی اللہ علیہ وسلم دا ذکر خیر کیتا گیا ہووے۔ حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نال عشق و محبت نوں نعت

دے لوازاں وچ اک خاص مقام حاصل اے تے نعت لکھن وائے شاعر لئی ضروری اے کہ اوہ

آپ نال عشق تے محبت دے جذبات لازمی طور تے رکھدا ہووے گا۔ عشق تے محبت صرف اوس

بندے نوں ہوندا اے جس نوں حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم دے نال حدوں ودھ پیار ہووے تے ایس لئی

اوہ بندہ اودوں تیکر مسلمان نہیں ہو سکدا جدوں تیکر اوہ محسن کائنات تے آقا دو جہاں نال پیار نہ

کردا ہووے۔ ایس لئی حضور صلی اللہ علیہ وسلم دی ذات ساڈے لئی اک بہترین نمونہ اے۔

اگرچے دیکھیا جاوے تے قرآن مجید وچ سانوں بے شمار تھاواں تے آقائے دو جہاں سرور کونین حضرت محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دی شان بیان کیتی ہوئی ملدی اے۔ نعت شاعری دی اک اجیہی صنف اے جہدے وچ حضرت محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دی ہر صفت تے سیرت بیان کیتی جاندی اے تے ایہہ نعتاں نہ صرف نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم دے زمانے وچ وی لکھیاں گئیاں سگوں آج وی لکھیاں جا رہیاں نیں تے رہندی دنیا تک حضور پاک دی شان نوں بیان کیتا جاوے گا۔ حضور صلی اللہ علیہ وسلم دی حیاتی تے سیرت کائنات لئی ہمیش لئی مرکز تے محور بنی رہی اے تے اگانہہ وی اوہنے بنیاد بنا اے۔ اوہ بندہ مسلمان ہو ای نہیں سکدا جس نوں اپنے محسن حضور صلی اللہ علیہ وسلم نال پیار نہ ہووے۔ ایہہ حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دا پیار اے جس نے صدیاں تے محیط لبے عرصے توں نعت دی آبیاری کیتی اے۔

پنجابی نعتاں دے کھتیر وچ بے شمار عالماں، ادیبیاں، شاعراں تے سوجھواناں اپنی اپنی سوچ موجب کم کیتا تے ایہناں شاعراں وچوں اک خاص ناں محمد اقبال زنجی ہوراں دا وی اے تے اوہناں دی پنجابی نعت نوں بہتی شہرت اوہناں دے حُب رسول دے جذبے پاروں ملی سی۔ کیونکہ نعت دی شاعری ربی عطا ہوندی اے تے رب دے محبوب دی شان لئی شعر کہنا کوئی آسان کم نہیں تے ایہہ نعمت اللہ اپنے خاص تے چونویں لوکاں نوں عطا کردا اے تے ایس لئی اقبال زنجی ہوراں نی فرورغ نعت نوں اپنی حیاتی دا مقصد بنا لیا سی، جو ایس اوہ آپوں آکھدے نیں۔

فرورغ نعت لئی میری حیاتی وقف ہو جاوے
چھپاں نعتاں کراں عرضاں تیرے قدماں دے وچ آقا
دے راتیں میں ایسے کم وچ مصروف رہناواں
لکھاں نعتاں کراں عرضاں تیرے قدماں دے وچ آقا (15)

نعت گوئی وی ہووے اوس دا اک وڈا موضوع مدینہ پاک وچ حاضری دی سک اے۔ اقبال زنجی ہوراں دی نعتیہ شاعری دا اک وڈا موضوع وی ایہو اے پر اوہناں کول ایہ موضوع روایتی نہیں سگوں روح دی آواز تے دل دی تڑپ بن کے سامنے آؤندا اے۔ ایس حوالے نال اوہناں دی بڈیٹی دا اک حصہ قابل ذکر اے۔

اقبال زنجی ہوراں دا ایہہ معمول سی پئی جدوں وی کوئی اوہناں دا سنگی ساتھی حج کرن لئی جاندی سی تے اوہ اوہدے ہتھ سنبھا ضرور گھلدے سن۔ اک دفعہ اقبال زنجی دے ماما سوہرا حاجی اسماعیل حج تے جا رہے سن۔ اوہوں کراچی توں فلائٹ جاندی ہوندی سی۔ زنجی صاحب تے بیگم

اقبال زنجی لاہور سٹیشن تے اوہناں نوں الوداع کہن گئے تاں کجھ پیسے کبوتران نوں چوگ پاؤن لئی تے کاغذ دا پُرزا اوہناں حاجی صاحب دے حوالے کیتا۔ بقول زنجی صاحب اوس کاغذ تے ایہ شعر لکھے سن:

ٹرپے نیں قافلے سرکار تیرے شہر نوں
کاش میں وی دیکھ لاں اک وار تیرے شہر نوں
اک اکی میں نمائی کوچ وچھڑی رہ گئی
اڈ گئی اے ہور ساری ڈار تیرے شہر نوں
غیب تھیں آئی ندا جا زنجی تینوں بھنیا

کر لیا جد مونہہ سی اوگنہار تیرے شہر نوں (16)

حاجی اسماعیل جدوں واپس آئے تے اوہناں دی سوچ کافی بدل چکی سی تے اوہ اقبال زنجی ہوراں دی اک بزرگ ہون دے ناطے بڑی عزت کردے سن تے اوہناں دسیا کہ میں ایس وجہ توں تہاڈی عزت کرنا واں کہ میں جدوں مدینہ پاک اپڑیا تے مینوں سمجھ نہیں آ رہی سی کہ ایس کاغذ دا میں کیہ کران۔ آخر میں تہاڈے پیساں دی چوگ خریدی تے تہادا دتا ورقہ اُتے رکھ کے آکھیا۔ سرکار صَلَّی اللہُ عَلَیْہِ وَاٰلِہٖ وَسَلَّمَ ایہہ اقبال ولوں قبول کرو۔ اوسے ویلے روضہ اقدس ولوں اک کتوبر اڈدا آیا تے اوہ ورقہ چک کے غائب ہو گیا۔ گل ایہ وے کہ زنجی صاحب تہاڈی اوہ التجا منظور ہو چکی اے تے تسیں چھبیتی ای حاضری لئی آقا دے روضے تے جاؤ گئے۔ ہن اقبال زنجی ہوراں دی تڑپ ہور ودھ گئی سی۔ اوہ ہر نعتیہ مشاعرے وچ ایہونعت پڑھدے سن۔ بس فیر ایہ فریاد قبولی گئی تے 1998ء وچ اوہناں روضہ رسول تے حاضری دتی تے فیر چل سوچل۔ ایس طرح رب سوہنے اوہناں نوں ست وار اپنے گھر تے اپنے محبوب دے ویہڑے دی زیارت کروائی۔ ستویں پھیرے ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد وی اوہناں دے نال سن۔

اقبال زنجی ہوراں دی نعتیہ شاعری وچ تھیں تھیں تے دعاواں، فریاداں تے التجاواں دا ذکر ملدا اے جیویں ایہہ نظم دی وگی ویکھو:

دیواں مُر حاضری آ کے

اذن ہووے مرے آقا مینوں

صدیاں توں ودھ جا پے

ایہ اک اک پل جدائی دا (17)

اقبال زنجی ہوراں دی شاعری وچ سانوں اوہناں دی مدینے پاک دی محبت تے عشق دا

پتہ چلدا اے تے ایس حقیقت دا ایس گل توں اندازہ ہوندا اے کہ جدوں اقبال زنجی نوں مدینے جاوَن دا ویزہ مل جاندا سی تے اوہناں دے چہرے تے جیہڑی خوشی ہوندی سی تے اوس خوشی دا اظہار اقبال زنجی ہووے فیر ایہناں لفظاں وچ کردے نیں:

میرے تے کرم ہو یا اے ڈاڈھا حضورؐ دا
آیا اے فیر مینوں بلاوا حضورؐ دا
چہاں گا فیر جا کے چوکھٹ حضورؐ دی
ویکھاں دا فیر مُرُ کے روضہ حضورؐ دا
سجڑے کراں گا مسجد نبویؐ وچ فیر میں
قدماں وچ بہہ کے پڑھساں قصیدہ حضورؐ دا (18)

اقبال ہوراں نوں شہر مدینے نال خاص لگاؤ سی تے اک تھاں تے شہر مدینے دے لوکاں بارے گل بات کردیاں ہویاں آکھدے نیں:

مقصد دلاں دا سارے ای پاندے مدینوں
زمانے دے شہنشاہ وی کھاندے مدینوں
اوہناں نوں ہور شہر کوئی چنگا نہیں لگدا
اکوار ہو کے جیہڑے وی آندے مدینوں (19)

اقبال زنجی ہووے مدنی مدینے والے دے سچے عاشق سن۔ اوہناں اپنی شاعری چاہے اوہ نظم، غزل یا چومصرعے دی صورت وچ ہووے اوہناں نے اپنے نبی پاک ﷺ نال اپنے سچے عشق دا ظہار کیتا۔ جیوں دا اندازہ اوہناں دی ایس شعری لکھت توں لگایا جاسکدا اے:

فیر اک واری جاں مدینے
کلی پا کے رہاں مدینے
خوش قسمت میں خود نوں سمجھاں

مل جاوے جے تھاں مدینے (20)

اقبال زنجی ہوراں دی اگر منظر نگاری نوں ویکھیا جاوے تے اوہناں نے جیوں انداز نال مدینے دے منظر نوں بیان کیتا اوہ کوئی ہور نہیں کر سکدا کیونکہ اوہناں دے اندر حضور پاک ﷺ لولاک دی مدح سرائی تے اللہ دی عظمت وچ وس گئیاں سن تے ایہناں دوواں دا بیان اوہناں دی زندگی دا مشن سی تے اوہناں نے اپنی شاعری وچ مدینے پاک دی منظر نگاری نوں جیوں انداز نال بیان کیتا اے اوہ بڑا سلاہن جوگ اے۔ اوہدی مثال کجھ اس طرح اے:

چڑھیاں نہیں رحمتاں دیاں گھٹاواں مدینیوں
بخشش پئی عام ہووندی دیکھاں مدینیوں
میں اپنا آپ زخمی چھڈ آواں اوس تھان

دے کے تے جد وی حاضری پرتاں مدینیوں (21)

اقبال زخمی ہوئیں ایس چومصرے وچ اپنے مالک حقیقی رب تعالیٰ نال مخاطب نہیں یعنی
اقبال زخمی اللہ سوہنے دے اگے دعاواں کردے نیں کہ سانوں ہن اللہ سوہنے دے اگے دعاواں
تے التجاواں دا ذکر کرنا چاہیدا اے کیونکہ ساڈی حیاتی ہن بہت گھٹ رہ گئی اے تے ہُن سانوں
عملاں دی طرف جانا چاہیدا اے۔

اقبال زخمی ہوواں نے نعتیہ ماہیہ دا وی بڑا سوہنا نمونہ پیش کیتا اے۔ نعتیہ ماہیہ لئی
وگی دیکھو:-

کیا شان نرالی اے
درے تے جو آ جاوے
کدے مڑدا نا خالی اے
کرم کماؤ آقا
ہر سال رہواں آؤندا
ہر سال بلاؤ آقا
لکھ خوشیاں مناواں گا
آجاوے بلاوا جے

سر پر نے آواں گا (22)

اقبال زخمی ہوواں نوں روضہ رسول پاک ﷺ نال بڑی عقیدت تے محبت سی۔ جتھے
اقبال زخمی ہوواں نوں نعت نگاری وچ اک خاص مقام حاصل اے اوتھے ای اوہناں دے نعتیہ
ماہیہ نوں وی بڑی شہرت ملی۔ اقبال زخمی اپنے اک نعتیہ ماہیہ دے ذریعے اوس منظر نوں انج
بیان کردے نیں:

ہر	سال	حاضری	ہو
سامنے	ہو	روضہ	
جب	سانس	آخری	ہو

هو اتنا کرم آقا
خواہش ہے یہی آقا
مدفن ہو بقیع میرا (23)

اقبال زخمی ہوئیں جدوں حج کرن لئی گئے تے اوہناں نوں رسول کریم ﷺ نال بے پناہ عشق ہو گیا سی ایس طرح اوہ اک وڈے عاشق رسول وی سن تے اوہناں نے اپنی نعتیہ شاعری دا مڈھ نعتیہ مشاعریاں توں شروع کیتا اے۔ ایس توں اڈ اوہناں نے ماہنامہ ”لکھاری“ دے ست نمبر مرتب کیتے تے ست ای نعت پراگے وی ترتیب دتے جہناں وچوں جتھے اوہناں دی حیاتی وچ ای چھپ گئے سن تے ستواں اوہناں دے پتر ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد ہوراں نے چھاپیا جیہڑا ”اقبال زخمی دیاں نعتاں“ دے سرناویں پٹھ موجود اے۔ ایہدے وچ اوہناں دیاں پنجابی تے اُردو نعتاں وی شامل کیتیاں گئیاں نیں۔ اقبال زخمی ہوراں نوں نعت نگاری وچ خاص کمال حاصل سی تے اوہناں دیاں نعت بارے کتاباں ”دم دم پڑھاں سلام مدینے“، ”یا رسول اللہ“، ”لج پال غریباں دے“، ”وسیلہ کملی والے دا“، سلاہن جوگ نیں۔ اقبال زخمی ہوراں دیاں لکھیاں نعتاں اندر رسول پاک ﷺ دی محبت، اوہناں دے دیدار دی سبک تے روضے تے حاضری دی تڑپ دسدی اے:

صبح مدینے شام مدینے
دم دم پڑھاں سلام مدینے
رحمت رب دی دسدی او تھے
بخشش ہندی عام مدینے
زخمی ایہ دل چاہندا میرا
ہووے عمر تمام مدینے (24)

اقبال زخمی ہوراں نوں روضہ رسول پاک ﷺ داے نال خاص لگاؤ سی تے اوہناں دی شاعری وچ سانوں کثرت نال مدنیہ پاک دا ذکر ملدا اے۔ ایس حوالے نال اوہناں دے پتر ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد ہوریں گل بات کردے نیں:

”اقبال زخمی ہوریں سرکار مدینے نال انتاں دی محبت کردے سن پر اوہ اپنے آپ نوں عاشق رسول دی بجائے غلام مصطفیٰ ﷺ دے نال اکھوانا پسند کردے سن تے کہندے سن کہ عاشق ہونا بڑی دور دی گل اے، اسیں تاں اچھے غلام دے تقاضے پورے کرن جوگے نہیں

ہوئے۔ اقبال زنجی جی انتہی غلام سن جیہڑے ہر ویلے مدینہ پاک دے
 خواہاں وچ گواچے رہندے سن۔ اوہ ہر ویلے اپنے آپ نوں مدینے
 وچ ڈردا پھر داتے اُٹھدا بہندا محسوس کردے سن۔ اوہناں دیاں نعتاں
 وچ وی سبھ توں ودھ ذکر مدینہ پاک دا ای ملدا اے۔ کتے اوہ مدینہ
 پاک دی حاضری دی چاہت رکھدے نیں۔ کتے حاضری دیندیاں
 مدینے دے فضائل بیان کردے دسدے نیں۔ کتے مدینے توں واپسی
 ویلے وچھوڑے تے محرومی دے جذبے دسدے نیں تے کتے واپس
 آن کے ایس گل تے فخر کردے دسدے نیں کہ ”اک پھیر آیاں سرکار
 دے قداماں وچ“ تے اوہناں نوں ایہ وی یقین اے کہ جہناں دی
 قسمت جاگدی ہووے، سرکار اوہناں نوں اپنے قداماں وچ ضرور
 بلاندے نیں۔“ (25)

اقبال زنجی ہوراں نوں نعتاں نال بڑا لگاؤ سی تے اوہناں دی ایس عقیدت تے محبت
 بارے ڈاکٹر تنویر بخاری لکھدے نیں:

”حضرت حاجی محمد اقبال زنجی دیاں آکھیاں نعتاں مدینے والے
 ﷺ دی محبت تے عقیدت وچ ڈبیاں ہوئیاں نیں۔ انج لگدائے
 جیویں اوہناں جیاموسی وچ رہندیاں اکھیاں میٹ کے، مدینے پُج کے
 روضہ رسول دی چھاویں بہہ کے نعت دے پُج اکھاں بھویاں نیں تے
 ہجر دے سوکے مارے دل نوں ورت لایا اے۔ ایہناں وچ محبوب دے
 گچھڑ بہن ورگا نگھ وی اے، جیہڑا ہر نعت گو تے نعت خواں محسوس کر
 سکدا اے تے کملی والے محبوب دے ہیجے وی۔“ (26)

اقبال زنجی ہوراں نے بے شمار تھاواں تے قرآن پاک دیاں آیتاں دے مفہوم نوں
 شعراں دا روپ دتا اے تے اللہ سوہنے قرآن پاک وچ نبی پاک ﷺ نوں تھان تھان تے
 دکھ دکھ ناواں نال یاد کیتا اے۔ اللہ تعالیٰ نے کسے تھان نبی کریم ﷺ نوں یسین آکھیا اے
 تے بعض ویلے مدثر، مبشر، طے تے دوجے القاباں نال مخاطب کیتا اے۔ اقبال زنجی ہوراں نے
 اپنیاں نعتاں وچ ایہناں قرآنی القاباں دی ورتوں بڑی محبت نال کیتی اے۔ جیویں:

اوہ طہ تے یسین احمد مدثر
 اوہ عاقب اوہ حاشر اوہ طاہر اوہ اطہر
 سراجاً مینراً مبشر منور
 منزل طس، حامی تے ناصر
 رضا دی رضا مرتضے آ گیا اے
 محمد رسول خدا آ گیا اے (27)

اللہ پاک قرآن مجید وچ فرماندے نیں:

”بے شک اللہ تے اوہدے فرشتے رسول ﷺ تے درود
 بھیج دے نیں۔ اے ایمان والیو! تمہیں وی رسول ﷺ تے درود
 بھیج دے رہیا کرو۔“ (28)

اللہ سونے دے ایسے حکم تے عمل کر دیاں اقبال زنجی ہوراں درود و سلام ردیف والیاں
 نعتاں آپ وی لکھیاں تے دو جے شاعر دوستان توں وی لکھوائیاں، فیر ایہناں نوں بڑے سوہنے
 ڈھنگ نال کتاب ”دروداں دے گجرے سلاماں دے پھل“ راہیں پڑھن باراں دی سیوا وچ
 پیش کر دتا۔ ایس کتاب وچ درود پاک دی ردیفاں والیاں نعتاں دی تعداد 45 جدوں کہ نبی پاک
 ﷺ دی بارگاہ وچ سلاماں دی تعداد 69 اے۔ جیویں اقبال زنجی آکھدے نیں:

تیری ذات مثالی آقا
 تیری شان کمالی آقا
 رتے تیرے عالی آقا

صلی اللہ علیہ وسلم

بن سایا توں بن کے آیا
 سارے جگ تے تیرا سایا
 سب نوں کملی پٹھ لکایا

صلی اللہ علیہ وسلم (29)

پنجابی زبان و ادب دی ترقی لئی لاہور توں پچھلے دس پندرھیاں ورھیاں توں نکلن
 والیاں رسالیاں وچ ”ماہنامہ لکھاری“ دا بڑا اچا تے سچا مقام اے تے ایس رسالے نے پنجابی
 ادب نوں دن رات ترقی دتی اے۔ ”ماہنامہ لکھاری“ دا اک سلسلہ ”نعتاں جان مدینے“
 دا اے۔ اقبال زنجی ہوراں دی نعت دا مطلع اے:-

شکر کراں جے میریاں عرضاں باتاں جان مدینے

تاہیوں لکھدا رہناں زنجی نعتاں جان مدینے (30)

ایس سلسلے پٹھ ہر واری اک طرح مصرعہ دتا جاندا اے جس تے شاعر بلی نعتاں لکھ کے گل دے نیں۔ ڈاکٹر یونس احقر، عمران سلیم، ہمایوں پرویز شاہد، ظہیر احمد ظہیر، عقیل شانی، ساجد پریکی، چودھری کرم علی کیفی، اقبال زنجی تے ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد دیاں ایہناں اک طرحی مصرعیاں تے بہت ساریاں نعتاں چھپیاں نیں۔

پنجابی نعت دے حوالے نال بہت سارا تنقیدی تے تحقیقی کم چھاپن دا شرف وی ”ماہنامہ لکھاری“ نوں حاصل اے۔ ماہنامہ لکھاری دے سبھے نعت نمبر وچ کئی تحقیقی تے تنقیدی مضمون چھپے نیں۔ خاص طور تے دوسرے نعت نمبر جیہڑا 352 صفحیاں تے کھلریا سی جیہدے وچ ہر لہجے دی نعت بارے مضمون شامل سن۔

محمد اقبال زنجی دیاں عشق تے عقیدت والیاں نعتاں اج وی لوکاں دی دے مناں نوں ایمان دی تازگی بخشدیاں نیں تے اوہناں دے اندر عشق و محبت دے جذبات وی پیدا کردیاں نیں۔ اگرچے ویکھیا جاوے تے اقبال زنجی ہوراں نوں نعت نال بہت لگاؤ سی تے اوہناں دیاں بہت زیادہ کتاباں نعتیہ چون دے حوالے نال لکھیاں گئیاں نیں تے ایس دے نال اقبال زنجی ہوراں نے اپنی حیاتی دے آخری سالاں نوں حضور کریم ﷺ دے ذکر واسطے وقف کر دتا سی تے ہر ایوار نوں حضور کریم ﷺ دے ذکر نوں اُجاگر کرن لئی محفل میلاد کراندے سن تے اوہناں محلے وچ بزم غلامان مصطفیٰ ﷺ وی بنا رکھی سی جیہڑی حضور پاک ﷺ دی شان، محبت نوں اُجاگر کرن لئی دن رات کم کردی سی۔ ایس دے نال نال اقبال زنجی ہوراں نے نعتاں لکھن دا سلسلہ وی جاری رکھیا ہویا سی تے اوہناں نے ماہنامہ ”لکھاری“ وچ نعت نمبر وی چھاپے سن۔ ایس سلسلے نوں اوہناں دے پتر ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد ہوراں نے اے جے وی جاری رکھیا ہویا اے۔ اقبال زنجی ہوراں دیاں نعتاں وچ اک عاشق دیاں چیکدیاں سدھراں، بار بار مدینے جاوون دی سک دا اظہار، ہرے گنبد ویکھ کے اکھیاں ٹھارن دی رنج، حشر دیہاڑے شفاعت دا تڑا وکھالی دیندا اے۔ اوہناں شعراں راہیں مناصحی جذبیاں تے صداقتاں دی ترجمانی کیتی اے۔ اگر ویکھیا جاوے تے اقبال زنجی ہوراں دیاں سبھ نعتاں پنجابی ساہت دا انمول سرمایہ نیں تے پنجابی ماں بولی دا ایہہ سرکڈھواں شاعر ساڈے دلاں وچ اج وی وسدا اے۔

حوالے

*Research Scholar, Ph.d, Dept. of Punjabi, GCU, Lahore.

1. Al-Quran, Para No.26, Surat-al-Hujrat, 49, Ayat No.6.
2. Dr. Arshad Iqbal Arshad, Gal Baat, Diyal Singh College, Lahore, March 14, 2023.
3. Muhammad Iqbal Zakhmi, Sadd kol Gharibaan Noun (Lahore: Idara Punjabi Likharian, 2007),38.
4. Dr. Darshan Singh Aasht, Roznama "Ajeet", 23-08-2029,III.
5. Dr. Arshad Iqbal Arshad, Gal Baat.
6. Dr. Syed Akhtar Jafari, Wairvey(Lahore: Aziz Book Dipu,1979),13.
7. Dr. Shahbaz Malik, Gawair (Lahore: Aziz Book Dipu,1986),52.
8. Dr. Inam-ul-Haq Javed, Punjabi Adab da Irtiqa (Lahore: Aziz Book Dipu,2004),425.
9. Dr. Aftab Ahmad Naqvi, Punjabi Lughat (Tahqeeq ta Tanqeed Jaiza)(Lahore: Pakistan Punjabi Adabi Board,2005),25.
10. Hafeez Taib, "Naat te Pnjabi Naat," Khoj,5 (Lahore: Dept. Punjabi Oriental College, University,):14.
11. Iqbal Salah-ud-Din, Waddi Punjabi Lughat (Lahore: Aziz Book Dipu, teeji Jild, 2006), 2716.
12. Abdul Ghafoor Quraishi, Punjabi Adab di Kahani (Lahore: Aziz Book Dipu,1972),17.
13. Maqsood Nasir Chaudhry, "Quran Hakeem Vich Sirat da Biyan," Mahnama Likhari,3,21 (2009),8.
14. Maqsood Nasir Chaudhry,6.
15. Dr. Arshad Iqbal Arshad, Iqbal Zakhmi Dian Naatan(Dibacha)(Lahore:Idara Punjabi Lakharian),9.
16. Dr. Arshad Iqbal Arshad,13-14.
17. Dr. Arshad Iqbal Arshad,15.
18. Dr. Arshad Iqbal Arshad,16.
19. Iqbal Zakhmi, Dam Dam Parhan Salam Madine (Lahore: Idara Punjabi Lakharian,2001), 141.
20. Iqbal Zakhmi,141.
21. Iqbal Zakhmi,141.

22. Iqbal Zakhmi, Sadd kol Gharibaan Noun, 48.
23. Arshad Iqbal Arshad, Iqbal Zakhmi Dian Naatan, 97.
24. Iqbal Zakhmi, Dam Dam Parhan Slama Madine, 18.
25. Iqbal Zakhmi, Dam Dam Parhan Slama Madine, 41.
26. Iqbal Zakhmi, Dam Dam Parhan Slama Madine, Back Title.
27. Iqbal Zakhmi, Dam Dam Parhan Slama Madine, Back Title.
28. Al-Quran, Para No 21-22, Surah Ahzab, Ayat No 56.
29. Iqbal Zakhmi, Daroodan De Gajre Salaman de Phul (Lahore: Idara Punjabi Lakharian, 2006), 24.
30. Dr. Arshad Iqbal Arshad, 54.